

Формування соціальної стійкості та критичної медіаграмотності – до та під час війни

Війна Росії проти України призвела до активного розвитку сфери медіаграмотності в Україні та спонукала ключових акторів та уряд розглядати її як частину безпекової політики.

Фото київської телевежі, охопленої димом, облетіло весь світ після того, як вона була атакована російськими ракетами 1 березня 2022 року. Це був початок серії російських ракетних атак на телевежі по всій Україні (загалом було атаковано 14 об'єктів¹). Ці атаки стали символічним підтвердженням інформаційного тероризму, яким Росія почала займатися проти України ще задовго до окупації частини українських територій у 2014 році. Атакуючи київську телевежу, Росія в такий спосіб ще раз підтвердила, що медіа та пропаганда для неї були й залишаються стратегічним ресурсом, за допомогою якого вона хоче контролювати та змінювати поведінку великих суспільних мас.

Проте перші два десятиліття української незалежності інформаційні загрози з боку Росії були недооцінені та не сприймалися серйозно на рівні українських політичних еліт, а українське населення перебувало під постійним впливом російських медіа, які мали повний і нічим необмежений доступ до українських аудиторій. У той час питання про медіаосвіту та підняття рівня медіаграмотності населення не стояло на політичному порядку денному. Тому опірність українського суспільства російським дезінформаційним впливам, особливо в південно-східних регіонах України, на момент російської воєнної агресії у 2014 році була доволі низькою. Так, за результатами опитування громадської думки, проведеного у 2015 році Київським міжнародним інститутом соціології (КМІС) на замовлення громадської організації «Детектор медіа» в п'яти південних та східних областях (Харківська, Одеська, Херсонська, Донецька та Луганська), 66% населення підтримувало один із наративів

¹ <https://corp.suspilne.media/newsdetails/5959> [доступ станом на: 05.03.2023]

російської пропаганди про те, що саме масові протести під час Революції Гідності взимку 2013-2014 рр. призвели до анексії Криму та війни на Донбасі². А в дослідженні інформаційного споживання мешканців сходу України був зафіксований загальний рівень нігілізму щодо ЗМІ та інформації зі ЗМІ³.

Поступова трансформація підходів у сфері медіаграмотності почалася після 2014 року. Ключовий вплив на ці зміни мала російська воєнна агресія проти України. Фактично завдяки цій агресії тема медіаграмотності та медіаосвіти стала частиною політичного дискурсу. А останні роки в експертному середовищі та на рівні уряду прийшло розуміння, що медіаграмотність має стати частиною безпекової політики.

Далі висновки та оцінки тут частково ґрунтуватимуться на дослідженні «Картування сфери медіа грамотності в Україні»⁴, яке здійснював Український інститут медіа та комунікації у партнерстві з Baltic Center for Media Excellence (дослідження охоплювало період в три роки до російського повномасштабного вторгнення 24 лютого 2022 р.), а також на аналітичній записці про трансформацію сфери медіаграмотності в умовах повномасштабної війни, яка доповнила попереднє дослідження⁵.

Медіаграмотність у контексті політики

Намагання деяких експертів винести дискурс про медіаграмотність за межі політичного контексту, на нашу думку, були й залишаються абсолютно хибними. Якщо слідувати Бурдьє⁶, медіа не існують поза політичним контекстом, вони не лише відображають реальність, але й причетні до її конструювання на рівні з політиками та урядом. Медіаграмотність поза політичним контекстом – це річ у собі, яка пропонує розглядати абстрактні медіа в контексті абстрактних етичних чи естетичних категорій, відірваних від реальності.

В Росії такий підхід (коли медіаграмотність знаходиться поза політикою) проявився в ігноруванні/замовчуванні деструктивного феномену російської пропагандистської машини як російськими медіакритиками, так і медіапедагогами. Їхня зосередженість на другорядних темах (театралізація медіа, роль смайликів,

² <https://ms.detector.media/mediadoslidzhennya/post/12847/2015-03-20-yakym-ie-riven-pidtrymky-mesedzhiv-rosiyskoi-propagandy-u-zoni-konfliktu-sotsiologichne-opytuvannya/> [доступ станом на: 05.03.2023].

³ <https://ms.detector.media/mediadoslidzhennya/post/19925/2017-11-14-informatsiynе-spozhyvannya-potreby-ta-poglyady-meshkantsiv-skhodu-ukrainy-doslidzhennya/> [доступ станом на: 05.03.2023].

⁴ https://www.jta.com.ua/wp-content/uploads/2022/08/ML_Ukraine_Country_Report_2021.pdf [доступ станом на: 05.03.2023].

⁵ https://www.jta.com.ua/wp-content/uploads/2022/07/Transformation-medialiteracy_EN-1.pdf [доступ станом на: 05.03.2023].

⁶ Пьер Бурдьє. *О телевидение и журналистике*. Москва, 2002, с.35.

тілесність у жанрі аніме⁷ тощо) чи суто практичних навиках (як зняти/змонтувати відео чи скласти слова в красивий текст) призвело до некритичного сприйняття кремлівської пропаганди, а відтак і до формування атмосфери ненависті в російському суспільстві та підготувало ґрунт для підтримки повномасштабного вторгнення Росії в Україну. Поодинокі голоси медіакритиків та журналістів, як от Андрія Архангельського, який ще задовго до 24 лютого висловлювався про насадження та домінування етики війни в російському медійному полі⁸, не мали суттєвого впливу на ситуацію.

В Україні ж ігнорування інформаційних ризиків із боку Росії на політичному рівні до 2014 року призвело до того, що українське населення, як уже зазначалося вище, виявилось не готовим опиратися впливам російської пропаганди, оскільки і система освіти, і частково громадський сектор, який працював із темою медіаграмотності, на той час не мали розроблених навчальних методик, які б сприяли виробленню навичок фактчекінгу, деконструювання дезінформації та пропаганди, виявленню недостовірних джерел інформації тощо. Проте російська агресія 2014 року суттєво змінила цю ситуацію. Громадський сектор, який був головним рушієм формування сфери медіаграмотності в Україні, швидко переорієнтувався. А тема медіаграмотності опинилася в центрі уваги всіх ключових акторів сектору, зокрема і політиків, уряду та законодавців.

Медіаграмотність стала стратегічним пріоритетом. У 2017 році тодішній Президент України Петро Порошенко затвердив Доктрину інформаційної безпеки України⁹. У цьому документі «розвиток медіакультури суспільства та соціально відповідального медіасередовища» визначений як життєво важливий національний інтерес. Доктрина також визначає одними із пріоритетних напрямів державної політики в інформаційній сфері: 1) боротьбу з дезінформацією та деструктивною пропагандою з боку Російської Федерації; 2) підвищення медіаграмотності суспільства та сприяння підготовці професійних кадрів для медіасфери з високим рівнем компетентності.

У 2020 році український уряд затвердив Державний стандарт базової середньої освіти, в якому інформаційно-комунікаційна компетентність належить до головних¹⁰.

⁷ Иваненко Е.А., Корецкая М.А., Савенкова Е.В. *Созвездие Горгоны (эссе об эффектах медиа)*. Санкт-Петербург, 2012.

⁸ <https://ms.detector.media/tip-intervyu/post/11555/2014-08-07-andrey-arkhangelskiy-ya-khochu-chtoby-ukrayna-znala-cto-est-y-drugye-russkiye/> [автор: Діана Дуцик, доступ станом на: 05.03.2023].

⁹ <https://www.president.gov.ua/documents/472017-21374> [доступ станом на: 05.03.2023].

¹⁰ <https://mon.gov.ua/ua/news/uryad-zatverdiv-derzhavnij-standart-bazovoyi-serednoyi-osviti-reforma-nova-ukrayinska-shkola-prodovzhitsya-u-5-9-klasah> [доступ станом на: 05.03.2023].

У 2021 році, вже за Президента Володимира Зеленського, була схвалена Стратегія інформаційної безпеки до 2025 року¹¹. У документі визначено як глобальну загрозу – зростання значення цифрових технологій на фоні низького рівня медіаграмотності та цифрової обізнаності населення; як загрозу національного рівня – недостатній рівень інформаційної культури, медіаграмотності населення. Перша стратегічна ціль документу – «протидія дезінформації, маніпулятивній інформації, а також інформаційним операціям та атакам іноземних країн», третя стратегічна ціль – «підвищення рівня медіакультури та медіаграмотності суспільства».

У цьому ж році Міністерство культури та інформаційної політики України запустило Національний проєкт із медіаграмотності «Фільтр». Окрім того, уряд створив Центр протидії дезінформації (при Раді національної безпеки та оборони) та Центр стратегічних комунікацій та інформаційної безпеки (при Міністерстві культури та інформаційної політики). Окремі освітні проєкти у сфері цифрової та медійної грамотності реалізує Міністерство цифрової трансформації, яке запустило онлайн-платформу «Дія. Освіта».

Засновані в 2021 році урядові структури (і «Фільтр», і обидва Центри) мали обмаль часу до повномасштабного вторгнення 24 лютого 2022 р., аби розгорнути активну роботу. Напрацьовувати досвід та практики їм довелося в умовах повномасштабної війни.

Фактично і Доктрина, і Стратегія інформаційної безпеки визначили медіаграмотність частиною безпекової політики України. Проте вони все ще потребують конкретного наповнення на практичному рівні та на рівні координації зусиль усіх акторів сектору медіаграмотності. Експерти вважають, що війна, яку веде Росія, є когнітивною, а відтак населення як України, так і країн Європи, потребує особливого типу стійкості – когнітивної стійкості¹². А моделі медіаосвіти, започатковані в мирних умовах за іншого глобального порядку денного, потребують трансформації, зокрема інтеграційного підходу – поєднання медійної, цифрової, психологічної грамотності. Також медіаграмотність повинна поширюватися на всі групи населення, як дітей, так і дорослих, вважають в українському уряді¹³.

Ключові тенденції у сфері медіаграмотності

Починаючи з 2014 року в Україні розгорнулася велика кількість проєктів різного спрямування в сфері медіаграмотності, які підтримувалися міжнародними

¹¹ <https://www.president.gov.ua/documents/6852021-41069> [доступ станом на: 05.03.2023].

¹² <https://www.jta.com.ua/trends/bezpekovyy-vymir-sfery-mediahramotnosti/> [доступ станом на: 05.03.2023].

¹³ <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3364536-mediagramotnist-mae-posiruvatis-na-vsi-verstvi-naselenna-tkacenko.html> [доступ станом на: 05.03.2023].

організаціями, а згодом частково й українським урядом через грантові програми. Оскільки в короткій публікації неможливо детально описати всі активності, наведемо три домінуючих типи активностей у цій сфері:

- тренінги для різних аудиторій;
- фактчекінг/протиція дезінформації;
- виробництво контенту з медіаграмотності.

Окрім цього працювали проекти, спрямовані на підтримку освітніх інституцій (включно з розробкою шкільних навчальних програм та навчання вчителів), об'єднання спільноти та популяризація медіаграмотності, онлайн-навчання, дослідження.

Найчастіше організації, які працюють з освітою та просвітою населення, спрямовували свої зусилля на те, щоб завдяки тренінгам, онлайн-навчанню аудиторія здобувала такі навички як: 1) критичне сприйняття інформації; 2) вміння декодувати меседжі дезінформації та пропаганди; 3) вміння ідентифікувати мову ворожнечі та протиіяти дискримінації та стереотипізації окремих індивідів чи груп; 4) розуміння роботи медіаорганізацій та медіаландшафту; 5) прийняття рішень на основні медіа- та інформаційної грамотності.

У сфері фактчекінгу найстарішим та найвпливовішим є проєкт StopFake, який публікує власні матеріали різними мовами. Інший проєкт – VoxCheck – відомий тим, що спростовує неправдиві твердження політиків. З 2020 року обидві організації стали партнерами Facebook з перевірки фактів, сприяючи боротьбі з дезінформацією в цій соцмережі. Існує й низка інших фактчекінгових проєктів як на загальноукраїнському, так і на регіональному рівнях.

Щодо роботи в сфері формальної освіти, то тут до повномасштабної війни лідирували програми з медіаграмотності, впроваджені IREX у співпраці з Академією Української Преси. Проєкт загалом охопив 60 000 людей за 2018-2021 роки, з них 45 000 школярів, 9 295 вчителів із понад 1 300 шкіл по всій країні. Додатково IREX, разом із факультетами журналістики низки українських університетів, розробили посібник із вправами з медіаграмотності для журналістів¹⁴. Триває дискусія щодо обов'язкового введення компонента медіаграмотності в систему вищої освіти для всіх без винятку спеціальностей.

Після 24 лютого 2022 року акценти в сфері медіаграмотності суттєво змістили в бік фактчекінгу та протиіі російській пропаганді та дезінформації. Уряд та органи влади різних рівнів, зокрема й Президент України, посилили комунікацію з населенням через різні канали, у тому числі й такі популярні серед населення,

¹⁴ <https://e-courses.jta.com.ua/e-manuals/konstruktor-vprav-irex/> [доступ станом на: 05.03.2023].

як Телеграм. Посилення цієї комунікації, мало, зокрема, й позитивний вплив на сферу медіаграмотності, адже окрім інформування населення про поточні події, влада також постійно повідомляла про фейкову чи маніпулятивну інформацію, про підготовку інформаційно-психологічних операцій із боку Росії. В офіційних телеграм-каналах промотувалися верифіковані джерела інформації. Також уряд запропонував низку онлайн-сервісів для перевірки інформації. Після 24 лютого 2022 р. активно запрацювали Центр протидії дезінформації та Центр стратегічних комунікацій та інформаційної безпеки. Наразі, вони здійснюють постійний моніторинг російської пропаганди та дезінформації; займаються спростуванням для населення фейків та дезінформації; також ведуть роз'яснювальну роботу на випередження, пояснюючи механізми впливу пропаганди на свідомість та зміну поведінки.

Почали включатися активніше в просвіту аудиторії з питань медіаграмотності й безпосередньо редакції ЗМІ. Якщо раніше відповідний просвітницький контент виробляли переважно громадські організації (за невеликим винятком), то після 24 лютого 2022 р. такий контент з'явився в ефірі єдиного новинного марафону «Єдині новини» та в багатьох інших медіа.

Незважаючи на велику кількість проєктів із медіаграмотності, які в останні роки реалізуються в Україні, рівень медіаграмотності населення все ще залишається недостатнім, про що свідчить ставлення населення до російських наративів. Так, за результатами дослідження компанії Info Sapiens, проведеного незадовго до російського повномасштабного вторгнення, зокрема у грудні 2021 року на замовлення ГО «Детектор медіа», 28% опитаних українців усе ще вважають протести на Майдані 2013-2014 рр. незаконним державним переворотом, а 42% погоджуються з російським наративом про те, що ЄС та США прагнуть здійснювати зовнішнє управління Україною у власних інтересах¹⁵.

Окрім того, повномасштабна війна відкрила такі потреби:

- в підвищенні рівня медіаграмотності чиновників та посадовців різних рівнів, адже вони в умовах війни можуть ставати об'єктами інформаційно-психологічних операцій;
- в напрацюванні ефективних методик роботи із новими вразливими аудиторіями, як от мешканці регіонів, які були окуповані після 24 лютого 2022 р., і які згодом повернуться в Україну;
- в необхідності системних якісно виконаних досліджень про патерни медіаспоживання серед громадян та особливості сприйняття інформації, адже

¹⁵ <https://go.detector.media/indeks-mediagramotnosti-ukrayintsiv-druga-hvilya-doslidzhennya-detektora-media/> [доступ станом на: 05.03.2023].

саме дослідження мають бути основою для розроблення програм та проєктів з медіаграмотності.

Отже, зусилля всіх акторів в сфері медіаграмотності з огляду на різні обставини були все ще недостатніми. Це визнають і на рівні уряду. Так, міністр культури та інформаційної політики Олександр Ткаченко вважає, що «війна показала, що, якби у нас медіаграмотність розвивалася тими темпами, якими ми всі хочемо, набагато менше часу довелося б витратити на спростування фейків та маніпуляцій»¹⁶. Проте для визначення ефективності зусиль усіх акторів у цій сфері потрібна система моніторингу та оцінки, яка на цьому етапі відсутня. Також залишається проблемним питання визначення рівня медіаграмотності населення. Наявні вимірювання, які роблять різні громадські організації, як от Індекс медіаграмотності ГО «Детектор медіа» потребують доопрацювання методики. Окрім того такі вимірювання мали б здійснюватися на регулярній основі та стати основою для вироблення політик у сфері медіаграмотності.

В Україні наразі тривають дискусії щодо шляхів розвитку сектору медіаграмотності. Проте існує консенсус щодо стратегічного значення цієї сфери для суспільства та інформаційної безпеки держави, зокрема у формуванні стійкості проти різних шкідливих інформаційних впливів, у першу чергу з боку Росії.

Діана Дуцик – виконавча директорка та засновниця Українського інституту медіа та комунікацій, старша викладачка Школи журналістики Національного університету «Києво-Могилянська академія». Має багаторічний журналістський досвід, працювала головним редактором багатьох друкованих та інтернет-медіа. Редакторка та авторка багатьох публікацій на тему політичної журналістики та збройних конфліктів, політичних впливів на медіа в Україні, медіамоніторингу та медіаосвіти.

¹⁶ <https://mkip.gov.ua/news/7352.html> [доступ станом на: 05.03.2023].

Бібліографія

Статті

Bourdieu P., *O telewizji i dziennikarstwie*, Moskwa 2002.

Iwanenko E.A., Koreckaja M.A., Sawenkowa E.W., *Созвездие Горгоны (эссе об эффектах медиа)*. [Gwiazdozbiór Gorgony (esej o efektach mediów)], Petersburg 2012.

Веб-сайти

<https://corp.suspilne.media/newsdetails/5959>.

<https://e-courses.jta.com.ua/e-manuals/konstruktor-vprav-irex/>.

<https://go.detector.media/index-mediagramotnosti-ukrayintsiv-druga-hvilya-doslidzhennya-detektora-media/>.

<https://mkip.gov.ua/news/7352.html>.

<https://mon.gov.ua/ua/news/uryad-zatverdiv-derzhavnij-standart-bazovoyi-serednoyi-osviti-reforma-nova-ukrayinska-shkola-prodovzhitsya-u-5-9-klasah>.

<https://ms.detector.media/mediadoslidzhennya/post/12847/2015-03-20-yakym-ie-ri-ven-pidtrymky-mesedzhiv-rosiyskoi-propagandy-u-zoni-konfliktu-sotsiologichne-opytuvannya>.

<https://ms.detector.media/mediadoslidzhennya/post/19925/2017-11-14-informatsiyne-spozhyvannya-potreby-ta-poglyady-meshkantsiv-skhodu-ukrainy-doslidzhennya/>.

<https://ms.detector.media/tip-intervyu/post/11555/2014-08-07-andrey-arkhangelsky-y-khochu-chtoby-ukrayna-znala-hto-est-y-drugye-russkiye> [автор: Діана Дуцик].

<https://osvita.diia.gov.ua>.

<https://www.jta.com.ua/trends/bezpekovyy-vymir-sfery-mediahramotnosti/>.

https://www.jta.com.ua/wp-content/uploads/2022/07/Transformation-medialiteracy_EN-1.pdf.

https://www.jta.com.ua/wp-content/uploads/2022/08/ML_Ukraine_Country_Report_2021.pdf.

<https://www.president.gov.ua/documents/472017-21374>.

<https://www.president.gov.ua/documents/6852021-41069>.

<https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3364536-mediagramotnist-mae-posiruvatis-na-vsi-verstvi-naselenna-tkacenko.html>.